

до варягів. Скориставшись нагодою, Ярополк, не вагаючись, «*посадники своя посади в Новѣградѣ, и бѣ володѣя единѣ в Русѣ*»³⁷.

Причини цієї колізії, як і наступних міжкнязівських усобиць на Русі, криються у невиразності правового поля, у межах якого визначалися політичні стосунки між старшими і молодшими членами династії Рюриковичів. «Старе сімейне право ґрунтувалося на нероздільності проживання і володіння. З розподілом руйнувався сімейний союз, і звичні поняття не знали переваг і прав старшого брата над іншими. Ці поняття, що були панівними у міжкнязівських стосунках, входили в гостре протиріччя з політичною тенденцією київських князів міцно підкорити Києву підвладні області. І перший, що впливав із обставин, вихід із дилеми – прагнення об'єднати в руках київського князя всі володіння батька, бути «*владає, единому в Русѣ*»³⁸. Цим правом і скористався Ярополк. Однак його єдиновладдя було коротким. Як сповіщає «*Повість временних літ*» під 980 р.: «*Приде Володимиръ съ варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: “Идѣта къ брату моему и рѣште ему: Володимеръ ти идеть на тя, пристраивайся противу битися”. И сѣде в Новѣгородѣ*»³⁹. Потому Володимир вирушив на Полоцьк, де упокорив союзного Ярополку тамтешнього могутнього володаря – князя Рогволода, стративши його разом із синами. Зміцнивши свої позиції на півночі Русі, молодший, надміру амбітний син Святослава виступив проти Ярополка. Після підступного вбивства останнього Володимир став єдиновладним правителем на Русі.

2. Політичний лад на Русі кінця X – початку XI ст.

Утвердившись у Києві, Володимир енергійно загодився зміцнювати і розбудовувати державу. Найперше він позбавився від присутності у Києві варязьких найманців за допомогою яких прийшов до влади. Більшу частину останніх він випровадив у Візантію, а з-поміж інших, «*избра от нихъ мужи добры, смыслены и храбры и раздая им грады*»⁴⁰. Останні були надійною опорою київському князеві в організовуваних ним воєнних походах на племена в'ятичів, радимичів, дулібів і хорватів, які виокремилися із державно-політичної системи Русі. Успішним для Володимира був і похід на «Ляхів», у результаті якого йому вдалося повернути західноруські землі, що раніше потрапили під владу Польщі й зміцнити кордони Київської держави. За його правління в основних рисах завершилося об'єднання східного слов'янства, помітно посилюлися процеси політичної консолідації давньоруської спільноти.

Володимир розвинув розпочату княгиною Ольгою та її сином Святославом реформу державного управління, замінивши схильних до сепаратизму місцевих племінних князів своїми посадниками-управлінцями. У найголовніших містах Київської держави утвердилися призначені ним довірені бояри та рідні діти великого князя. Старшого свого сина Ви-

шеслава Володимир посадив на княжіння у Новгороді, де донедавна урядовав Добриня, Ізяслава — в Полоцьку, Святополка — в Турові, а Ярослава — в Ростові. По смерті Вишеслава до Новгорода було переведено Ярослава, Борис утвердився в Ростові, Гліб — у Муромі, Святослав — у стольному граді Древлянської землі — Искоростені, Всеволод — у Володимирі на Волині, а Мстислав — у Тмуторакані⁴¹. У такий спосіб Володимировій сім'ї вдалося монополізувати всю повноту влади на Русі. Відтак цей порядок сімейного володарювання і визначав політичну систему Київської держави: «Юриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були сакральним князівським родом, для якого влада є іманентною сутністю, а держава — єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім'ї, й одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності... князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло»⁴².

Вибір цих міст як центрів зосередження влади київського уряду не був випадковим. Вони були визначними осередками різноетнічних племінних об'єднань і союзів племен. Інститут посадництва — управління окремими регіонами через довірених осіб великого князя — підривав місцевий регіоналізм, що відповідало потребам об'єднаної політики київського правлячого дому, сприяло інтеграції служилої і місцевої знаті. Так народжувався стан нової аристократії, об'єднаний матеріальною основою (ще не землеволодінням!) буття та спільними елементами соціальної психології.

Однією з перших реформаторських акцій Володимира Святославича була модернізація язичницьких культів. 980 р. поблизу княжого дому на високому пагорбі забовваніли ідоли язичницьких божеств — золотавого бога грози Перуна, покровителя й родоначальника вітрів Стрибога, життєдайного божества, що було уособленням сонця, покровителя шлюбу і родини, Хорса тощо. Створення єдиного загальнодержавного язичницького пантеону на основі традиційних вірувань східних слов'ян та інших етнічних груп, що проживали на території Київської держави, диктувалося необхідністю згуртування їх в єдиній політичній системі Русі. Проте її політична верхівка скоро переконалася в тому, що язичництво, нехай і реформоване, вже не відповідало цивілізаційним викликам. Для молодих варварських народів не було іншого шляху вступити в сім'ю цивілізованих народів, ніж зрєктися свого язичницького минулого: «шлях до цивілізації пролягав через християнство — єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією. Бо християнство — точніше, візантійське християнство — і було суттю цивілізації»⁴³. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти, віднайдення

нею свого, далеко не останнього місця в співдружності християнських держав. Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому одруженню Володимира з Анною Пурпурогенетою, київський князь одразу ж посів у цій ієрархії чільне місце. Запровадження християнства у Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило легітимність влади київських князів або, сказати б, удержавило державність. Згідно з тогочасним суспільним уявленням, з прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння: *«Благословен Господь Иисус Христос, иже възлюби новыя люди, Русскую землю, и просвѣти ю крещеньем святым»*⁴⁴ й, отже, *з не держави стала державою*⁴⁵. Християнізація Київської Русі вторувала шлях до поширення надбань візантійської культури, у тім числі й політичної.

Церковна організація, що формувалася, була включена за Володимира Святославича до структури державної влади та управління. Для її матеріального забезпечення київський князь виділяв десятю частину від усіх своїх прибутків. Після освячення Десятинної церкви у 996 р. Володимир, помолвившись, *«рекъ сице: “Даю церкви сей святѣй Богородици от имѣнья моего и от градъ моихъ десятую часть”. И положи написавъ клятву въ церкви сей, рекъ: “Аще кто сего посудить, да будетъ проклятъ”. И вдасть десятину Настасу Корсунянину»*⁴⁶. Ця форма перерозподілу суспільного продукту на користь церковної організації визначала на перших порах її місце в політичній системі Київської Русі.

Одночасно з упровадженням десятини Володимир надав церкві право творити суд у питаннях, що підлягали її юрисдикції. Первісне ядро так званого Устава Володимира о судах церковних, що відомий у багатьох списках XII–XVII ст., становили, як доведено у науці, грецький номоканон і настанови жони Володимира – княгині Анни. В запропонованій Я.М.Щаповим реконструкції тексту архетипу Устава Володимира, в 3-й, 4-й та 5-й його статті, зокрема, сповіщається: *«И потом летом минувшим создах церковь святую Богородицу и дах десятину к ней по всей земли Русской княженья от всего суда десятую векушу, ис торгу десятую неделю, из домов на всякое лето десятое и всякого стада и всякого жита к чюдной Матери Божии и чудному Спасу. И потом възрех в греческыи номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяж и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его. И сгадав аз со своею княгинею Анною и со своими детми дал есмь святеи Богородици и митрополиту и всем епископам»*⁴⁷.

Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого і чорного духовенства й декларувало судовий імунітет відносно всього християнізованого населення країни. Виступаючи захисником соціальних низів, церква не тільки засуджувала найгрубіші форми гноблення людності Київської Русі, але й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Вона взяла під свою опіку холопів, а також людей, що мали фізичні вади, жебраків, юродивих та ін., найбільш обездолені групи населення.

Володимир спробував також пристосувати до реалій давньоруської дійсності й головні норми візантійського цивільного права. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р.: *«Живяше же Володимєрь в страѣхъ Божьи и оумножишася зело разбоеве. И рѣша епископи Володимєру: “се оумножишася разбойници, почто не казниши ихъ?” Он же рече имъ: “Боюся грѣха”. Они же рѣша ему: “ты поставленъ еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье. Достойтъ ти казнити разбойника, но со испытумъ”. Володимєрь же отвергъ виры, нача казнити разбойники»*⁴⁸. Віра — грошовий штраф, що стягувався князівським службовцем (*вірником*) за вбивство чи покалічення дружинника чи когось із двірських слуг, згадується в законодавчому кодексі, укладеному за Ярослава Мудрого, що дістав назву «Правда Руська»⁴⁹.

Це рішення, як виявилось, мало згубні наслідки для стану князівської скарбниці. Через що Володимир невдовзі змушений був повернутися до старого порядку стягнення штрафів: *«И рѣша епископи и старци: “рать многа, оже вира то на оружьи и на коних буди”. И рече Володимєрь: “тако боуде”. И живяше Володимєрь по устроенью отьню и дѣдню»*⁵⁰. Як бачимо, ці надходження становили вагому частку поповнення державних коштів, які йшли на утримання воєнної дружини князя й усього війська.

Основні питання управління, внутрішньої та зовнішньої політики князь Володимир Святославич розв'язував разом зі своєю дружиною, від якої він залежав так само, як і його батько Святослав та дід Ігор. Дружину бачимо біля князя не тільки на війні, а й у буденних клопотах. Перед дружиною складають звіт послы Володимира Святославича, які повернулися до Києва після «випробування» ними різних релігійних вірувань. З дружиною князь *«думая о строи земленемъ, и о ратехъ, и о оуставѣхъ земленемъ»* й після запровадження християнства на Русі. Бувало, що захмелілі (*«егда же подѣпныхуться»*) дружинники після князівського пригостання невдоволено гомоніли між собою, нарікаючи на князя. Якось, як свідчить «Повість временних літ» під 996 р., будучи добре напідпитку, дружина *«начьяхуть роптати на князь глаголюще: “зло есть нашим головам: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребрянными”. Се слышав Володимєрь повелѣхъ исковати лжицѣхъ сребрени ясти дружинѣ, рече сице яко: “сребромъ и златом не имам налѣсти дружини, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мои и отецъ мои доискася дружиною злата и сребра”. Бѣ бо Володимєрь любя дружину»*⁵¹. Слід зауважити, що обдарування князем Володимиром богатирів під час бенкетування на княжому дворі є усталеним мотивом героїчного билинного епосу⁵².

Внутрішній зміст інституту *дарування* в ранньосередньовічних спільнотах був наповнений соціальним динамізмом, релігійними, магічними функціями та уявленнями. Наприклад, у скандинавів епохи вікінгів, «складається погляд на золото і срібло як на такий вид багатства, в якому матеріалізуються щастя і добробут людини і його сім'ї, роду. Той, хто

накопичив багато цінних металів, за їхнім уявленнями, придбав засіб збереження і примноження успіху і щастя. При цьому золото і срібло самі по собі, безвідносно до того, у чийх руках вони знаходяться, не містять цих благ: вони стають співпричетними властивостями людини, яка ними володіє, ніби “вбирають” добробут їхнього володаря і його предків і утримують у собі ці риси. Тому-то сподвижники і дружинники знатних людей і вождів домагалися від них дарів – золотих гривень, наручних і нашійних браслетів, мечів, сподіваючись отримати таким шляхом частинку успіху і щастя, що на них були “багаті” проводирі»⁵³.

Таку ж соціальну функцію відіграло багатство в середньовічній Русі. Вона полягала в набуванні та підвищенні особистого престижу шляхом передачі свого майна іншим людям. При цьому тоді «для людини цінність мала не сама річ, а та людина, яка нею володіла, і акт передачі її новому господареві, як такої. Разом із дарувальним предметом до нього переходила частина успіху, багатства дарувальника («с-частье!»). Одночасно встановлювалися відносини особистої залежності того, хто отримував подарунок, від того, хто його зробив»⁵⁴.

Князівська дружина була неоднорідною за своїм складом, а розподілялася на дві основні частини. Її верхівка складалася з дружинників, які нерідко служили кільком поколінням князів, через що ці бували й старші за віком чоловіки називалися «старшою дружиною». З її лав і постав у IX–X ст. привілейований прошарок служилої аристократії, що став називатися *боярами*⁵⁵. Саме слово «боярин» («болярин») тюркського походження. У слов'янське середовище його привнесли протоболгари, які так називали вищу категорію сановників, що служили болгарському ханові в центральному і місцевому управлінні. Термін «боярин» вперше фіксується, як відомо, у русько-візантійській угоді 911 р. Вона є болгарським перекладом із грецької й, отож, послугувала ланкою в передачі цього терміна з Болгарії на Русь⁵⁶.

Поступово, набувши господарської самостійності, бояри відокремлюються від решти дружини і живуть по своїх дворах. Натомість «молодша» дружина перебувала при дворі князя. З молодшої дружини вибирались особисті слуги князя, його охоронці, а також призначалися дрібні урядові особи⁵⁷. У IX–X ст. ще не склалася, сказати б, їхня відомча спеціалізація.

Крім дружини, до складу найближчого оточення князя Володимира належали ще й згадувані у літописних джерелах «старейшины» і «старцы градские». Ймовірно, ці поняття були тотожними. На думку В.М.Мавродіна та І.Я.Фроянова, «старцы градские» – суспільний інститут, що постав із надр родового ладу. Вони вбачають у ньому племінну знать, «яка займалася цивільними справами, чим вона і відрізнялася від князів і їхніх бояр, що профілюються передусім у військовій царині. Найменування “градские” вони отримали тому, що перебували, як і слід було чекати від племінної знаті, у “градах” – племінних центрах»⁵⁸. Оче-

видно, термін «старцы градские» літературного походження⁵⁹, за яким ховається реальна сутність цієї гаданої інституції.

Оці помічники і радники князя й утворювали державний, сказати б, апарат управління в Київській Русі. Історики минулого доводили, що вже в епоху Володимира при князі сформувалася особлива установа, яку вони називали боярською чи князівською *думою*. В.Й.Ключевський вважав, що в X ст. до складу цієї думи – *постійної ради князя* у справах воєнного й земського управління – входили бояри, єпископи і згадувані вже старці градські, що репрезентували військово-торговельну аристократію⁶⁰. В.І.Сергеевич під *думою* розумів не інституцію, а сам акт *думання*, дію ради князя з людьми. На думку вченого, «нашій старовині була геть чужою принципова відмінність органів державного управління від органів управління приватними справами князя. Хто входив до складу княжого двору, той тому вже вважався придатним і для відправлення публічних функцій. Призначені до публічних посад, чини двору утримували за собою ті позиції, які належали їм у приватному господарстві князя»⁶¹.

Натомість М.С.Грушевський, який піддав гострій критиці цю точку зору, стверджував: «дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і нарада велася не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих планах»⁶².

Заперечуючи існування в Київській Русі боярської думи як особливої установи, С.В.Юшков наголошував на тому, що «князеві, що постійно радився з дружиною, не було ніякої рації створювати якусь особливу надбудову, якусь особливу установу, куди однаково повинна була ввійти верхівка дружини. Та й не було інших феодальних груп, які могли б протистояти дружинній організації і вимагати створення установи, що мала враховувати ці інтереси. Коли з'являються ці нові елементи, їх притягають до нарад поруч з дружиною»⁶³. Ця точка зору була підтримана й розвинена сучасною наукою. Зокрема, А.А.Горський на основі комплексного аналізу свідчень писемних джерел про князівську раду дійшов висновку, згідно з яким: «Рада при князі в Київській Русі X–XII ст. не була установою з якоюсь чіткою організаційною структурою – вона являє собою, як правило, нараду князя зі своїм найближчим оточенням, верхівкою дружини. Очевидно, висхідним пунктом еволюції ради була нарада князя зі всіма своїми дружинниками. Можливо, що в X ст. її дорадчий склад був достатньо широким. Але в ранньофеодальному суспільстві з кількісним зростанням служилого прошарку та з посиленням князівської влади рада стала нарадою вузького складу дружинної верхівки... Така рада переважно була в XII і XIII ст.»⁶⁴.

Основним нервом або вузлом міцності політичної системи на Русі в цей час був Володимирів княж-двір. Він став своєрідним «робочим» або, сказати б, *Присутственным місцем* київських нобілів кінця

X – першої чверті XI ст., центром консолідації давньоруської спільноти. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р., Володимир, «*устави на дворѣ въ гридьницѣ пирѣ творити и приходити боляром, и гридемъ, и съцьским, и десяцьским, и нарочитымъ мужем при князи, и безъ князя*»⁶⁵. Княжі достойники з'являлися «*по вся недѣля*» до Володимирового двору не тільки і не стільки для того, щоб смачно попоїсти та повеселитися. Ще М.С.Грушевський звернув увагу на те, що ці Володимирові «пировання» мали трохи глибший зміст. На цих трапезах, зауважував учений, «стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут змінялися відносини сих елементів і загладжувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна виказати його наочно. У таких разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на “рать многу” не були викинені марно із політичного погляду»⁶⁶. Учти та свята, як і обмін дарунками, в будь-якому архаїчному суспільстві, за спостереженнями А.Я.Гуревича, є «невід'ємною і дуже важливою складовою системи суспільної комунікації, засобів соціального спілкування. Усі ці акти мали підкреслено, демонстративно формальний характер, регламентуючи поведінку людини в суспільстві. За посередництва цих актів затверджувалася і в наочній формі реалізувалася соціально-психологічна єдність суспільних колективів»⁶⁷.

Ось чому Володимирові учти не носили приватного, тобто за участі тільки найближчого оточення князя, характеру. Особливе, вочевидь привілейоване місце при дворі Володимира посідали священнослужителі, зокрема згадувані у літописних джерелах «попы царицины» та «попы корсуньски». Їм належала визначальна роль у справі християнізації Русі, церковного будівництва і просвітництва. Вони були головними радниками Володимира у питаннях впровадження норм християнської моралі, пристосування до місцевих умов основних елементів візантійського церковного права та поширення культурних надбань.

Володимирове володарювання було виразно орієнтоване на візантійські зразки. «Володимир, будуючи руську державу, – зауважував М.С.Грушевський, – забажав для цієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цісаря, захотів приодягнутись ареолою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвяченням з візантійським двором в'язалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній»⁶⁸. Візантійська принцеса, або «*цесариця*» Анна, як називають багрянородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, потрапивши до Києва, не вдовольнилася становищем пересічної *архонтиси*, а домагалася підійняти статус свого чоловіка до рівного їй достоїнства й увінчати його голову царською короною⁶⁹.

Уявляється малоімовірно, що і Володимирі Святославичу єдиною нагородою за надану візантійському імператорові Василю II воєнну до-

помогу була лише рука принцеси Анни. Більшість істориків минулого і сьогодення схилиються до думки, що родинне споріднення хрестителя Русі з імператорським двором було обов'язково пов'язано з даруванням йому високого візантійського придворного титулу та відповідних інсигній, зокрема, корони кесаря, якою він коронувався⁷⁰. Дослідниками давно помічено, що на карбованих Володимиром золотих і срібних монетах зображення князя відбиває його реальні портретні риси⁷¹. Відзначаючи такі оригінальні риси обличчя князя, як грізно насуплені брови, великий м'ясистий ніс, довгі вуса та голене енергійне підборіддя, М.П.Сотникова дійшла висновку, що це зображення є *найдавнішим руським портретом X ст.*⁷² На відомих автентичних іконографічних зображеннях великий київський князь представлений з тими ж атрибутами імператорського убрання, які зафіксовані на візантійських монетах з візантійською імператорською короною на голові. Володимир також вдягнутий у плащ (корзно) з шитим на ньому золотом широким галуном, застебнутим біля правого плеча масивною підковоподібною коштовною фібулою. Його голову вінчає дорогоцінний вінець або корона, прикрашена смарагдовими та іншим коштовним камінням. Саме в такому вигляді, з хрестом у правиці, зображено Володимира на карбованих ним золотих і срібних монетах⁷³. Карбовані Володимиром монети відігравали передусім конститууючі функцію. Через їхнє посередництво відбувалася легітимація великокнязівської влади і пропагандистське прославлення Володимира та його влади, осередком якої був Київ: «*Володимер на столе, а се его сребро*». Отже, Київ-град як *locus regalis* рівнозначний трону. Володар тронує і держить владу в тому місці, де почалася державна спільнота⁷⁴. Іконографічні зображення атрибутів влади великого князя були не безтямним наслідуванням візантійських зразків, а виявом самосвідомості новонародженої християнської спільноти.

Завдяки родинному спорідненню з візантійським правлячим домом та амбітним замислам принцеси Анни київський князь отримав від своїх вінченосних шуринів з-поміж інших предметів імператорських регалій, гадаю, не тільки корону та імператорський плащ-мантію, але також і трон. Володимирів престол уперше згадується в літописних джерелах під 1015 р. Під час сум'яття, спричиненого смертю Володимира Святославича, княжа дружина, як свідчить «Повість временних літ», звернулася до його сина Бориса з такими словами: «*се дружина оу тебе отья и вои, поиди сяди Киевѣ, на столѣ* (тут і далі виділено мною. — Авт.) *отни*»⁷⁵. Сповіщаючи про утвердження в 1016 р. Ярослава Мудрого у Києві, Новгородський перший літопис стверджує, що той «*сѣде на столѣ отца своего Володимира*»⁷⁶. Літописні джерела не містять прямих даних про те, де в часи правління Володимира Святославича знаходився князівський престол. Польський історик А.Поппе вмотивовано доводить, що він містився у Десятинній церкві, яка була осередком не тільки церковно-релігійного життя, але ще й місцем проведення офіційних церемоній

світського характеру. Для останніх, очевидно, у соборі була збудована сходова вежа, якою Володимир разом зі своїм найближчим оточенням сховався на хори. Поблизу цієї вежі й хрещальні містився вихід на західну частину галереї, через що вона була у цьому місці незвично розширена й ускладнена⁷⁷. Тут, гадаю, і містився великокнязівський престол хрестителя Русі.

Будучи зятем візантійських василевсів, Володимир був вправі претендувати на царський титул. Не випадково ж, мабуть, арабські письменники Ях'я Антіохійський, Абу-Шоджа й Ібн ал-Атир називають його «царем» – так само, як і візантійського імператора⁷⁸. До цього слід додати, що й саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзебурзький іменує Володимира титулом гех – «король»⁷⁹. У Хроніці Тітмара, цей титул прикладається до англійських королів, а також до угорського короля Іштвана (Стефана) та скандинавських конунгів об'єднаної Данії.

Останні роки життя Володимира Святославича були потьмарені загостренням стосунків із сином Ярославом, який княжив тоді в Новгороді. Він відмовив батькові у виплаті щорічного «уроку», що становив дві тисячі гривень й був суттєвим джерелом поповнення державної скарбниці. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1014 р., це викликало неабияке роздратування Володимира, який вже було збирався послати до Новгорода військо, аби провчити сина, однак цьому походу зашкодила хвороба великого князя: *«Ярославу же суццю Новгородѣ и оуроком дающею Киеву двѣ тысячѣ гривнѣ от года до года..., а Ярославъ сего не даеши к Киеву отцю своему. И рече Володимир: “Требите путь и мостити мостъ”. Хотяшеть бо на Ярослава ти на сына своего, но разболѣся»*⁸⁰. Настраханий батьковою погрозою, Ярослав послав за море найняти варягів, щоб з їхньою допомогою протистояти київському війську.

Заворохобився й Володимирів пасерб Святополк, що сидів на князівському столі в Турові. Близько 1014 р. за підозрою в змові його разом з дружиною – донькою польського короля Болеслава Хороброго – було заарештовано⁸¹. Подружжя, очевидно, запроторили до однієї з київських в'язниць. Тим часом 15 липня 1015 р. у княжому селі Берестові неподалік від Києва помер Володимир Святославич. Спільники Святополка спочатку приховали звістку про смерть Володимира. Поночі вони, розібравши межі князівськими покоями поміст, дістали його тіло й, *«обертѣвши в коверѣ и оужи свѣсиши на землю, вѣзложше и на сани везше поставиши и вѣ святѣи Богородици, юже бѣ создал самѣ. Се же оувѣдѣвши людѣе бе-щисла снидошася и плакашася по немѣ»*⁸².

Не гаючи часу, Святополк заходився шукати підтримки й визнання киян. Схиляючи їхні симпатії на свій бік, він *«сѣзва Кыяны и нача даяти имѣ имѣнье. Они же приимаху и не бѣ сердце ихъ с нимѣ яко братья ихъ бѣша с Борисомѣ»*⁸³. Київська дружина, яка перебувала з Борисом у воєнному поході, запропонувала йому допомогу в оволодінні Києвом: *«рѣша ему дружина отня: “се дружина оу тебе отня и вои, поиди сяди*

Киевъ». Проте Борис відмовився від спроби силою утвердитися на батьківському столі і зголосився визнати Святополка великим київським князем, мовивши: «*не буди мнѣ възнати руки на брата своего сарѣшиаго, аще и отець ми оумре то съ ми буди въ отца место*». *И се слышавше вои разидошася от него*»⁸⁴.

Хоча Борис і відмовився від своїх прав на великокнязівський престол, об'єктивно він, як й інші Володимирові сини, становив загрозу єдиновладдю Святополка. Останній, згідно з літописною нарацією, звелів своїм підручним знищити Бориса. Невдовзі такої ж самої участі зазнав Гліб і Святослав Володимировичі. Тим часом про події, що сталися у Києві по смерті Володимира, дізнався в далекому Новгороді Ярослав і відразу ж став на прю зі Святополком і його могутнім покровителем — польським королем Болеславом Хоробрим. Ця боротьба тривала довгих чотири роки і закінчилася перемогою Ярослава. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1019 р., «*Ярославъ же съде Киевъ оутерь пота с дружиною своею, показавъ побѣду и трудъ великъ*»⁸⁵.

Однак серйозну загрозу для нього становив його брат Мстислав, князь Тмутораканський, який теж ласився на Київ. Та кияни не відкрили йому міські брами, відмовившись визнати його київським князем, і Мстиславу довелося сісти на князівський стіл у сусідньому Чернігові. Тим часом Ярослав найняв варягів і виступив із Новгорода в похід на брата. Та в бойовищі, яке зав'язалося між їхніми військами поблизу Листвина на Чернігівщині, він зазнав поразки й змушений був повернутися до Новгорода. Хоча Мстислав і визнав право старшого брата на великокнязівський стіл, великодушно йому мовивши: «*Сяди в своемъ Киевѣ: ты еси старейший брат, а мне буди си сторона*», та Ярослав, однак, не наважився сісти у Києві. Посадовивши у ньому своїх *мужів*, він повернувся до безпечного йому Новгорода. У 1026 р. брати уклали мирну угоду, розподіливши сфери свого впливу і влади по Дніпру: «*Ярославъ совокупи воя многы и приде Киеву и створи миръ с братом своим Мъстиславомъ у Городѣця. И раздѣлиста по Днѣпрѣ Русскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбствѣ и уста усобица и мятежъ и бысть тишина велика в землі*»⁸⁶. Поділ Русі 1026 р. по Дніпру залишив помітний слід у суспільно-політичній свідомості тогочасної еліти. Обґрунтовуючи право на володіння спадщиною своїх батьків і дідів, князівські клани зберегли пам'ять про той прецедент. Наприклад, восени 1195 р., «*сослався Рюрикъ (Ростиславич. — Авт.) со Всеволодомъ святомъ своимъ и с братомъ своим Давидомъ, послаша мужи своя ко Ярославу и ко всемъ Олгвичемъ, рекше ему: “целоуи к намъ крестъ со всею своею братью како вы не искати отчины нашея Киева и Смоленска под нами и под нашими дѣтми и подо всемъ нашимъ Володимиримъ племенемъ, како раздѣлил дѣдъ нашъ Ярославъ по Днѣпрѣ, а Киевѣ вы не надобѣ”*»⁸⁷.

Поділ 1026 р. по Дніпру зберігся не тільки в родовій пам'яті Рюри-

ковичів. То був детонатор нестабільності, що провокував різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Хоча політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра.

Хоча, за свідченням літописця, брати жили в мирі та *братолюбстві* до самої смерті Мстислава, що наспостигла його у 1036 р., не думаю, що Ярослав почувався комфортно, спостерігаючи з київських височостей над бурхливою діяльністю Мстислава, який доклав неабияких зусиль, аби перетворити Чернігів на місто, гідне статусу столиці половини Русі. Тільки поховавши брата у ще недобудованому ним за життя чернігівському соборі св. Спаса, Ярослав міг спокійно зітхнути й без проблем успадкувати його володіння, адже єдиний, здається, син Мстислава на ймення Євстафій помер ще 1033 р. Отож, коли зійшов з життя і Мстислав, Чернігівський стіл того ж року було ліквідовано: *«перей власть его всю Ярослав и бысть самовластець Русьстѣи земли»*⁸⁸.

3. Політична організація давньоруської спільноти. Державна влада та управління (середина XI – початок XIII ст.)

Шойно ставши єдиновладним володарем Русі, Ярослав посадив на новгородське княжіння свого сина Володимира, а на тамтешню єпископську кафедру – святителя Луку Жидяту. У свого брата Судислава, єдиного з уцілілих синів Володимира, він відібрав Псковщину й запроторив його до в'язниці, з якої його випустять тільки після смерті самовладця князі Ярославичі. Ізяслав Ярославич дістав у володіння Турово-Пінщину, Святослав став княжити на Волині, а наймолодшого Всеволода київський князь з надмірної любові тримав коло себе. Одна тільки Полоцька земля залишалася не підвладною київському правителю. Єдиновладні амбіції Ярослава символічно маркують засновані ним на далеких рубежах Русі міста, що носили його імена, – Ярослав у верхів'ях Волги, Юр'їв у землі чуді (сучасний Тарту) та Юр'їв на південному степовому кордоні в Пороссі.

Правління Ярослава ґрунтувалося на відновленій ним політичній практиці Володимирового володарювання. Політична система Київської держави й «далі опиралася на династичній основі, тепер відсвіжений, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекалася по цілій Руській державі, в'яжучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичаєве право, а змагання коло